

JĀZEPS VĪTOLS IKONOGRĀFISKAJOS AVOTOS

Zane Prēdele

Atslēgvārdi: ikonogrāfija, portrets, šaržs, karikatūra, Jāzeps Vītols

Jāzeps Vītola portretu, šaržu un karikatūru attēlojuma izpēte, aprakstīšana, sistematizācija pēc tipoloģiskām pazīmēm pieder pie ikonogrāfisko avotu pētniecības nozares, kas Latvijas mūzikas vēstures historiogrāfijā pagaidām ir maz aktualizēts virziens. Tomēr Jāzeps Vītols salīdzinājumā ar citiem daudzveidīgi portretētajiem mūzikas kultūras darbiniekiem mākslā ir tik spilgts līderis, ka šis izpētes virziens būtu pelnījis lielāku ievērību. Raksts akcentē īpašu rakursu – Vītola portretu, šaržu un karikatūru avotpētniecisku kritiku, taču nepretendē uz pētījumu vizuālajā vēsturē.

Ikonogrāfija (gr. *eikōn* 'attēls', *graphō* 'rakstu') ir noteikta sižeta vai personas attēlu sistemātiska pētīšana un aprakstīšana, skaidrojot to jēgu, simboliku un atribūtus. Tā potenciāli attiecināma uz jebkura perioda mākslas darbiem, ne tikai baznīcas ikonogrāfisko mākslu vien, kur ar ikonogrāfiju saprot sižeta vai personas attēlošanas stingrus likumus. Ikonogrāfija klasificē tēmas, motīvus, atribūtus, alegorijas un simbolus, taču arī dzīvi iezīmē kāda sižeta vai personas attēlojuma vēsturisko attīstību, kādas vizuālas tradīcijas nepārtrauktu atkārtotību, kuras rezultāts ir attēlojamā sižeta vai personas standartizēta formula. Šim virzienam attīstoties tālāk, ikonogrāfija ietvēra arī pētījumus par kāda konkrēta indivīda (arī paša autora) portretu kolekciju. Zīmīgi, ka Eiropā jauns ikonogrāfisko studiju vilnis atgriezās 20. gs. 50. gados un tad mākslas vēsturniekiem tika pārmests, ka viņi reducē mākslas darba pētniecību tikai uz vēsturiska vai kultūras dokumenta statusu, tātad sašaurina mākslas darba vērtību (Timmermann 2007–2016; Poeschel 2007: 13).

Šī raksta specifiskais uzdevums ir līdzīgs – runāt par Jāzeps Vītola ikonogrāfiskajiem avotiem kā vēstures dokumentiem kultūras atmiņas studiju ietvaros. Angļu literatūras un kultūras profesore Astrīda Erla (*Astrid Erll*) norāda, ka vizuālie avoti iekļaujas kultūras atmiņas medijos (nesējos) un kodē pagātnes notikumu un personu versijas, turklāt mudinot vai nu uz konkrētā objekta aizmiršanu, vai atcerēšanos kā individuālajā, tā arī kolektīvajā līmenī (Erll 2011: 100). Sociokultūras atmiņas veidošana ir pētnieciski jāaktualizē, jo pretējā gadījumā piemiņas rituāli, arhīvu materiāli un pagātnes atspoguļošana medijos būtu nevērtīga un neefektīva – Astrīda Erla lieto pat apzīmējumu *miris materiāls* (*dead material*) tam, kam trūkst ietekmes uz kultūras atmiņu (Erll 2011: 98).

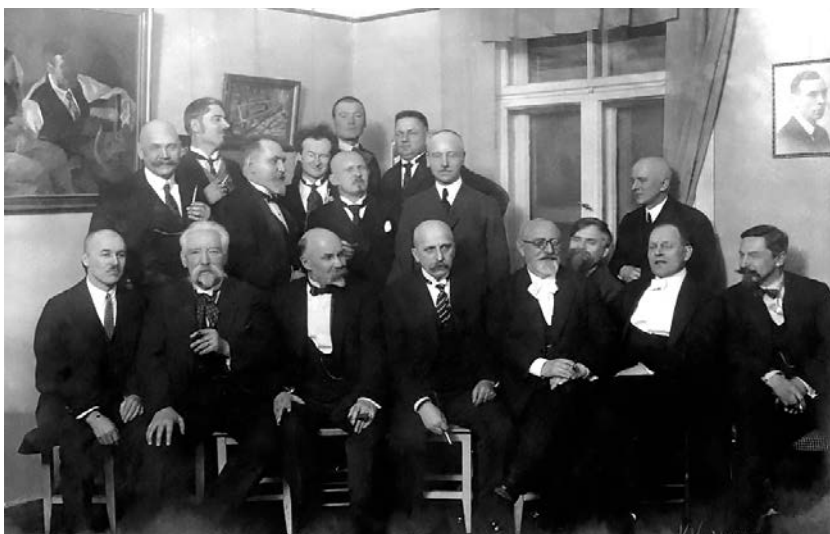
Pirmavots izziņai par komponista attiecībām ar vizuālās mākslas pasauli ir viņa autobiogrāfija, kas periodiski rakstīta no 1936. gada līdz 1944. gadam. Jāzeps Vītola memuāros lasām par viņa rūgto piedzi-

vojumu ar pirmo „zīmēšanas skolotāju melnos samta svārkos” (Vītols 1988: 33), vēlāko slavenību, latviešu ainavu glezniecības pamatlicēju Jūliju Federu (1838–1909), kurš, Jelgavā semestra sākumā, pirmajā stundā uzstādījis dažus papes vai ģipša modeļus. Tad, neko nesakot, izvilcis no kabatas kādu krievu avīzi un sācis to lasīt. Tā viņš esot lasījis līdz semestra pēdējai stundai un beigās tikai klusēdams savācis skolnieku burtnīcas. Vītols atceras:

„Zīmēšanai absolūti neapdāvināts, biju no gara laika savu burtnīcu izpušķojis ar visu ko, tikai ne ģipša un papes modeļu figūrām. Feders, atkal absolūti klusēdams, nosūtīja manu burtnīcu manam tēvam blakusklasē; kādas tam bija nožēlojamas sekas, to iedomāties nav grūti. Jautājums tikai: kas bija vairāk vainojams – es vai ģeniālais peizāžists?” (Vītols 1988: 33–34)

Jāzepam Vītolam bijusi laba humora izjūta un liela apdāvinātība vārdu un skaņumākslas darbu radīšanai, diemžēl zīmēšana nebija daudzpusīgā mākslinieka stihija. To apliecina jebkādu skiču vai zīmējumu liecību neesamība Jāzepa Vītola arhīva materiālos.

1918. gada augustā no Petrogradas ar Jāzepu Vītolu priekšgalā Rīgā ieradās latviešu operas trupa, atjaunojot *Latvju operu*. Līdz ar mūziķiem dzimtenē atgriezās arī scenogrāfs un gleznotājs Jānis Kuga (1878–1969), gleznotājs Eduards Vītols (1877–1954), tēlnieks Burkards Dzenis (1879–1966), gleznotāji Konrāds Ubāns (1893–1981) un Valdemārs Tone (1892–1958), kā arī citi. Rīgā caur Somiju atgriezās ainavu gleznotājs un pedagogs Vilhelms Purvītis (1872–1945). Petrogradā vēl palika tēlnieks Teodors Zaļkalns (1876–1972) un Vitebskā dzīvojošais mākslinieks Jānis Roberts Tillbergs (1880–1972), taču 20. gadsimta 20. gadu sākumā arī šie abi mākslinieki atgriezās Latvijā. Kārļa Kreicberga fotogrāfijā, kas tapusi Rīgā ne vēlāk par 1936. gadu, Jāzeps Vītols redzams kopā ar Sanktpēterburgas Mākslas akadēmijas, Štiglica Centrālās tehniskās zīmēšanas skolas kādreizējā studentu pulciņa *Rūķis* dalībniekiem.

1. attēls. No kreisās sēž: nezināms, Gotlībs Lapiņš, Rihards Zariņš, Vilhelms Purvītis, Jāzeps Vītols, Teodors Zaļkalns, Gustavs Šķilters, Eduards Vītols, no kreisās stāv: Rūdolfs Pelše, Kārlis Miesnieks, Burkards Dzenis, Hermanis Aplociņš, Alfrēds Purics, Arvīds Brastiņš, Arturs Lesnieks, Jūlijs Straume un Kārlis Brencēns. JVLMA Jāzepa Vītola piemiņas istaba, nr. LF-4201

Vītola atmiņās ir lasāms, ka ap gadsimtu miju Sanktpēterburgas *Rūķa* sanāksmēs vienmēr dzirkstījis humors un asprātība, kas drīz vien izpaudusies arī humoristiski satīriskajā žurnālā *Svari* (Vītols 1988: 102). Šajā Latvijas pirmās brīvvalsts perioda fotogrāfijā latviešu māksliniecišķās un sabiedriskās domas noteicēji parādās ne vairs kā jauni savas vietas iekarotāji, bet gan gadu gaitā cieņu iemantojuši klasiķi. Turklāt komponista fotogrāfija kopā ar bijušajiem *Rūķa* dalībniekiem ir viens no retajiem vizuālajiem pierādījumiem tam, ka Jāzeps Vītols nav bijis tikai mākslinieku kopienas pasīvais biedrs.

I Portreti

Mākslas zinātniece Dace Lemberga uzskata, ka ikvienā portretā saskaņā ar autora ieceri iekodētas ziņas par personāža laikmetu, vidi, vecumu, nodarbošanos vai interešu loku (Lemberga 2009: 11). Latviešu pirmā portretista Jaņa Rozentāla (1866–1916) daiļradē D. Lemberga akcentē savdabīgu duālismu – radošā līmeņa pretstatu. Proti, meistars radījis latviešu glezniecības vēsturē pirmo mākslinieka darbnīcas skatu ar plastisko sievietes aktu (1896) un aizrautīgi vitālos un koloristiski atraisītos draugu un sievas portretus, taču vienlaikus arī sausi garlaicīgus pasūtījumus – elegantu sabiedrības dāmu ģimenes (Lemberga 2009: 10). Sanktpēterburgas periodā Janis Rozentāls gleznojis arī Vītola eļļas portretu, kas 1918. gadā palikusi muzejam līdzīgajā Gorohovaja 56 dzīvoklī Sanktpēterburgā un vēlāk – līdz ar Vilhelma Purviša un 11 citiem latviešu meistar darbiem – visa viņa gleznu kolekcija pazudusi Krievijā (Vītols 1988: 265). Mākslas vēsturnieki Jaņa Rozentāla izkristalizēto portreta tipu latviešu mākslā uzskata par reālisma kanonu, ko modernisti vēlāk, pieļaujot zīmējuma un kolorīta deformāciju, variēja pēc saviem uzskatiem (Lemberga 2009: 11). No faktoloģijas viedokļa raugoties, Jāzepa Vītola portretu ikonogrāfijā svarīgi ir neaizmirst šo reālisma kanona meistara veikumu, lai gan pats portrets un līdz ar to arī tajā iekodētais vēstījums nav pieejams. Nav zināms, vai Vītola portrets būtu ierindojams starp meistara sausi garlaicīgajiem pasūtījumiem vai vitālajiem draugu gleznojumiem.

Mākslinieks Ludolfs Liberts (1895–1959) Jāzepu Vītolu gleznojis trīs reizes. Liberts ir bijis vadošo valstsvīru portretu gleznotājs, pasūtījumu meistars, kurš viegli spēj akcentēt attēloto personību raksturīgās īpašības. Šajā rakstā tiks vērtēti divi Liberta gleznotie portreti. Ievērojami rūpīgāks ir pirmais portrets, kura tapšanu mākslas zinātnieks Guntis Švītiņš datē ap 1930. gadu. Portreta krāsu paletē dominē tumšās krāsas, sejas vaibsti ir nopietni, pat drūmi, turklāt mākslinieks smalki veidojis portreta fona detaļas. Savukārt ap 1935. gadu tapis otrs pazīstamais Ludolfa Liberta gleznotais Jāzepa Vītola portrets. Tajā Vītols redzams baltā, nonēsātā uzvalkā ar papirosu rokā. Ludolfs Liberts vienmēr pievērsis uzmanību personību raksturojošām detaļām, taču Vītola kaklauts šoreiz pat nav rūpīgi

izstrādāts. Mākslas zinātnieks Guntis Švītiņš šo darbu vērtē kā neveiksmīgu kompozīcijas dēļ, jo Libertam nav izdevies uzgleznot Vītola labo roku figurāli pareizā proporcijā un ķermenis neizskatās dabiski.¹ Iespējams, tas tādēļ, ka Vītols šim portretam nav pozējis, taču Liberts bija apguvis augstu tehnisko meistarību, gleznojot portretus arī no fotogrāfiju paraugiem, liekot klāt savu individuālo skatījumu uz personību. Tomēr ikonogrāfisko avotu aspektā svarīgi atgādināt, ka tieši Ludolfs Liberts bijis 1944. gadā izdotā Jāzepam Vītolam veltītā nozīmīgā monogrāfiskā izdevuma mākslinieciskais veidotājs.

¹ Autores tikšanās ar G. Švītiņu un L. Liberta portreta apskate J. Vītola Latvijas Mūzikas akadēmijā notikusi 2015. gada 6. februārī.

2. attēls. Ludolfa Liberta darinātais Vītola portrets ir Rakstniecības un mūzikas muzeja īpašums, atrodas Jāzepa Vītola Latvijas Mūzikas akadēmijā. Publicēts izdevumā *Jāzeps Vītols. Raksti par viņa dzīvi un darbu 80 gados* (Graubiņš 1944: 224).

3. attēls. Ludolfa Liberta gleznots portrets. Atrašanās vieta autorei nav zināma. Publicēts izdevumā *Jāzeps Vītols. Raksti par viņa dzīvi un darbu 80 gados* (Graubiņš 1944: 128).

Jāzepam Vītolam simpatizējusi drauga Jāņa Roberta Tillberga māksla, un tieši viņš 1937. gadā pabeidza Vītola *parādes* portretu, kas pašlaik glabājas Latvijas Komponistu savienībā. Šis portrets salīdzinājumā ar Liberta darbiem ir sausi dokumentāls, akadēmisks. Redzot identisku vizuālo kompozīciju, var diezgan droši pieņemt, ka mākslinieks gleznojis no kādas fotogrāfijas.

4. attēls. Jāņa Roberta Tillberga darinātais Jāzeps Vītols portrets. Latvijas Komponistu savienības īpašums. Publicēts izdevumā *Jāzeps Vītols. Raksti par viņa dzīvi un darbu 80 gadus* (Graubiņš 1944: 8)

5. attēls. Jāzeps Vītols fotogrāfija (portrets), sānskatā, līdz vidum, pie klavierēm savā dzīvoklī (20. gs. 30. gadi), Rīga. Fotogrāfs Mārtiņš Lapiņš (1873–1954). Izmērs 8,5x13,6 cm. Rakstniecības un mūzikas muzejs, inv. nr. 268227, Jz. Vt. F1/23

Promocijas darba tapšanas laikā raksta autori radās cerība, ka izdosies atrisināt kādu daudzus gadu desmitus pastāvējušu mīklu, kas saistīta ar 1913. gada zīmētā un pastkartes formātā tiražētā Vītola portreta autoru. Maritas Bērziņas monogrāfijā par Kārli Brencēnu atrodama ziņas par Brencēna zīmētu Vītola portretu (papīrs, ogle). Portreta apakšējā labējā stūrī ir paraksts, rakstīts ar ogli: *K. Br.* Valsts Mākslas muzeja iepirkumu katalogā 1956. gadā tas reģistrēts kā pirkums no Oskara Bērziņa Rīgā (inventāra numurs VMM Z-4565) (Bērziņa 2008: 166). Tomēr pēc konsultācijām ar Valsts Mākslas muzeja ekspertiem iepriekš izvirzītā hipotēze kļuva apšaubāma. Patlaban jāsecina,

ka Kārļa Brencēna kolekcijā esošais portrets pēc mākslinieka nāves 1951. gadā viņam ir ticis piedēvēts un ar šo mākslas eksponātu muzejs ir iegādājies cita (pat labāka autora) oriģinālzīmējumu, uzskatot, ka tas ir Kārļa Brencēna darbs. Tādējādi 1913. gadā tapušais Vītola portrets joprojām ir uzskatāms par nezināma mākslinieka (iespējams, arī krievu autora) zīmējumu, kas ar paraksta iniciāļiem pastāv tiražētas pastkartes formātā un kuru var iegādāties no pastkaršu kolekcionāriem.

6. attēls. Komponista Jāzeps Vītola portrets. Ap 1915. gadu.
Papīrs, ogle. 41,8x38,4 cm. (Bērziņa 2008: 55)

Viena no interesantākajām Jāzeps Vītola portretu oriģinālu kolekcijām glabājas Jāzeps Vītola memoriālajā muzejā *Anniņas* Gaujienā. Te redzams gan Vītola agrīno gadu portrets – akvarelis (tapis ap 1911. gadu, autors Mārtiņš Lapiņš (1873–1954), gan vairāki grafiķa un gleznotāja Alfrēda Kalniņa (1906–1971) zīmējumi. Jau emigrācijā, dzīvojot Bredfordā Anglijā, Alfrēds Kalniņš bija izveidojis studiju, kur pie viņa mācījās arī vēlākais abstrakcionists Laimonis Mieriņš (1929–2011). Mākslas zinātnieks Māris Brancis monogrāfijā par Laimoni Mieriņu pieskaras arī vecākā gadagājuma mākslinieku, tostarp Alfrēda Kalniņa, personības šķautnēm:

„Alfrēds Kalniņš, tāpat kā daudzi vecāka gada gājuma latvieši, nesa sevī Latvijas pieredzi. Viņi veidoja savu noslēgtu vidi, kurā pūlējās saglabāt visu no dzimtenes līdzīgu paņemto. Tas bija viņu stiprums un posts. Viņi turpināja strādāt, kā paši reiz bija mācījušies, šo tradīciju mēģinādami iedēstīt jaunatnē.” (Brancis 2012: 11)

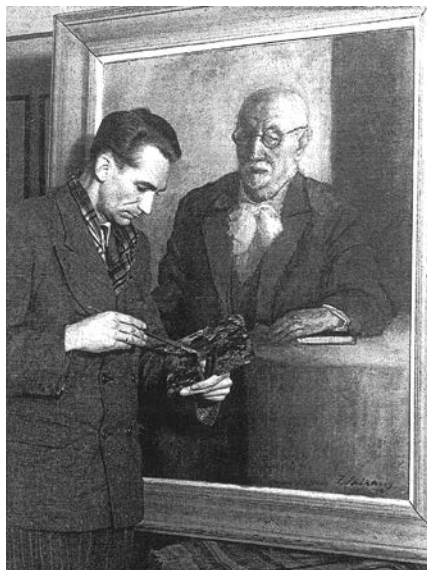
Trīs Alfrēda Kalniņa zīmētie Vītola portreti 1946. gadā Detmoldā un gleznotāja Jura Soikana (1920–1995) veltījums Lībekā, kā arī divas oriģināllitogrāfijas, ko radījuši grafiķi Arturs Apinis (1904–1975) un Marija Induse-Muceniece (1904–1974) ir uzlūkojamas kā mazzināmas arhīva liecības Jāzeps Vītola ikonogrāfisko avotu klāstā. Turklāt, izņemot Arturu Apini, pārējie bija trimdas autori.

Kultūrvēsturiska nozīme ir mākslinieka Jura Soikana gleznotajam Vītola portretam, par kura tapšanu un tālākajiem notikumiem mākslinieks sniedzis skrupulozas ziņas. Šī notikumu dokumentācija

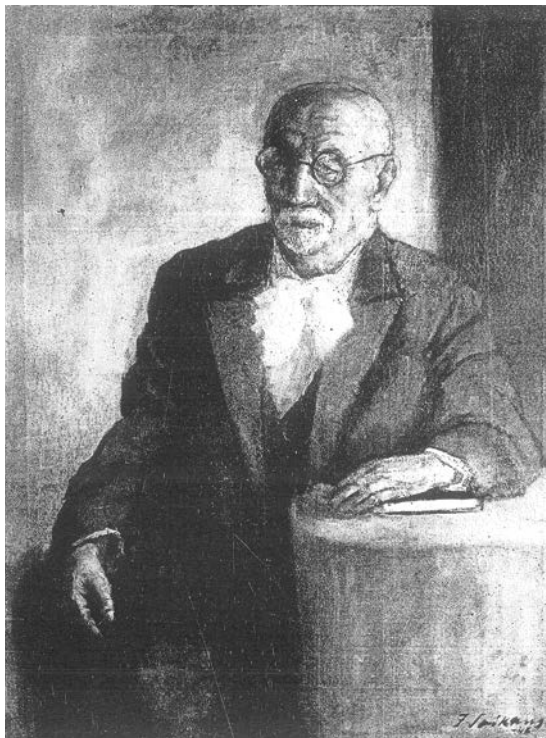

7. attēls. Nezināma mākslinieka zīmēts Jāzeps Vītola portrets (pastkarte). JVLMA Jāzeps Vītola piemiņas istaba, nr. LF-3452, LF-4132

glabājas Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.² 1947. gada decembrī Lībekā pie Jāzepa Vītola viesojoties, komponists mudinājis, lai uztaisa viņa šaržu. Soikans tādu arī strauji uzzīmējis, un Vītols par to esot smējies un priecājies. Nolemts, ka Vītola 85 gadu jubilejai Juris Soikans gleznos portretu un Vītols personīgi pozēs. Visam procesam vienmēr līdzī dzīvoja Annija Vītola, un viņa jau sākumā norādījusi, ka ļoti svarīgi pareizi uzgleznot profesora tik iemīļoto un raksturīgo banti kakla saites vietā. Līdz šim visi to esot gleznojuši pārāk pārspīlētu – kā klaunam. Vītola kundze lūgusi, lai vispirms tiek uztaisīti zīmējumi – studijas gan bantei, gan Vītola galvai un rokām. Ap 1947. gada Ziemassvētkiem Lībekā sācis lēnām tapt arī portrets. Šeit komponista atribūts vairs nebija klavieres, bet gan grāmata, kas bija kļuvusi par viņa mūža vakara nodarbību simbolu, jo Vītols vairs nevarēja spēlēt. Portreta attēlā var redzēt, ka jaunais mākslinieks nav centies iet (radikālu) meklējumu ceļus, bet godīgi dokumentējis Vītola personību vecumā. Savās darba piezīmēs Soikans pierakstījis, ka viņam esot labi izdevies uzgleznot Vītola rokas, taču sejas pilnīgākai izstrādei mazliet pietrūcis laika. No paredzētajām 24 pozēšanas sesijām Vītols paguva īstenot tikai pusi un Juris Soikans gleznu pabeidza 1948. gada jūlijā. Tā paša gada oktobrī gleznu viņš uzdāvināja Annijai Vitolai. Atraitne šo savu vīra pēdējo portretu 1976. gada 1. septembrī dāvināja komponista vārdā nosauktajai Latvijas Valsts konservatorijai, taču vēlāk portrets no Mūzikas akadēmijas pazudis bez vēsts. Mākslas eksperti bilst, ka šādos gadījumos pēc ilgāka perioda šos darbus var meklēt privātajās kolekcijās.

8. attēls. Jura Soikana 1948. gada jūlijā pabeigtais Jāzepa Vītola portrets. Portreta fotogrāfijas glabājas LU AB Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā, ZA FB, RK 11097, nr. 449

II Šarži

Jāzeps Vītols mākslinieku darbos veidots arī ar šarža paņēmienu. Šaržs (fr. *charge* 'smagums') ir satīrisks vai humoristisks portrets, kurā pārspilēti uzsvērtas portretējamās personas raksturīgākās īpašības un izskata pazīmes. 1906. gadā žurnālā *Svari* publicētais Jāņa Roberta Tillberga zīmējums ir profesora Jāzepa Vītola pirmais šaržs. Šo ilustrēti satīrisko žurnālu var uzskatīt par „laikmeta tikumu uzmanīgo hroniku”. Komponists min, ka „lielisks st. c. mans Tilberģa šaržs kādā no pirmajiem *Svaru* gadagājumiem” (Vītols 1988: 102). Lai arī nereti lieto apzīmējumu *draudzīgs šaržs*, tas nav īsti korekts, jo, citējot pašu gleznotāju Tillbergu, „šaržs jau pēc savas būtības ir draudzīgs – karojoša ir vienīgi karikatūra” (Zemzaris 1971: 170). Vītola mūžā tobrīd bija

Portreju galerija.

III.

(R. Tillberga sihm.)

Prof. J. Vītols.

9. attēls. Jāņa Roberta Tillberga zīmētais profesora J. Vītola šaržs. Žurnāls *Svari*, 1906, 3. nr.

apritējuši 20 darba dzīves gadi Sanktpēterburgā, komponists jau 14 gadus vadījis Pēterpils Labdarības biedrības kori, gandrīz desmit gadus bijis štata mūzikas kritiķis vācu *St. Petersburger Zeitung*. Nav noliedzams, ka zīmējumā pavīd arī humoristiska atsauce uz *izredzētās* jeb ebreju tautas pārstāvja attēlojumu, taču Vītola gadījumā izredzētība var nozīmēt personības gatavību uzņemties, vadīt, virzīt un attīstīt kultūras procesus. Ne velti viņa atribūts šajā šaržā ir zizlis — tāpat kādas sabiedrības grupas kontekstā Jāzeps Vītols jau 20. gadsimta sākumā ir kļuvis par lideri jeb vadītāju. Šo Vītola sasniegto cieņpilno statusu latviešu aprindās veiksmīgi šaržē kolēģis Tillbergs.

Savdabīga un intriģējoša personība šaržistu vidū ir Daugavpili dzimušais Sergejs Civinskis (1895–1941, pseidonīmi – *Aviators*, *Zero*, *Civis*), kurš pēc dezertēšanas no Sarkanās armijas kara lidotāju rindām ap 1915. gadu Maskavā sāka zīmēt politiķu un mākslinieku karikatūras un šaržus, kļuva arī par plakātistu, kurš izsmēja jaunās diktatūras valsts politiku. Atgriezies Latvijā, Rīgā viņš sadarbojās ar latviešu un krievu

Konseruatorijas direktors prof. Jāzeps Vihtols
Civis'a peektais šaržs „Atpūta”.

Višas, viņas dailas dzeefmas
Sabehguičas vihtolā,
Saħk vihtols loģitees,
Saħk tās viņas vihvīnat. Tautas dzeefma.

174

10. attēls. Sergeja Civinska (pseidonīms – Civis) zīmētais Jāzepa Vītola šaržs. Žurnāls *Atpūta*, 1926, 74. nr.

preses izdevumiem. Jāzepa Vītola šaržs 1926. gadā žurnālā *Atpūta* ir daiļrunīgs – tiek svinēta Vītola darba dzīves 40 gadu jubileja, un profesors blakus Latvijas konservatorijas diplomētajiem jaunajiem māksliniekiem attēlots ļoti līdzīgs rubenim, kas ir vistveidīgo kārtas putns. Zīmējumā ir visiem pamanāma līdzība – ar vistu (māti) un cālēniem. Vienlaikus tas ir šaržs par jaundibinātās valsts mūzikas kultūras darbiniekiem un pedagoga likteni vispārējā nozīmē.

Tajā pašā 1926. gadā gandrīz vienlaikus žurnālā *Svari* parādās grafiķa un gleznotāja Indriķa Zeberiņa (1882–1969) šaržs, kas atribūtu ziņā diezgan hipertrofē Vītola lavaljē (*Lavallière*) mezgla kaklasaiti un atšķirībā no citiem zīmējumiem akcentē pensneju. Gan lavaljē, gan pensnejs ir izteikti raksturojoši personas vizuālā tēla aksesuāri 19. gadsimta nogalē.

Salīdzinot ar Pablo Pikaso (1881–1973) veidoto Igora Stravinska šaržu, jāsecina, ka abi komponisti ieguvuši individuāla stila iezīmes, taču 20. gadu kontekstā Stravinskis sava apģērba detaļās ir ultramo-

I. Zeberiņš. Jāzeps Vītols. 1926.

P. Pikaso. Igora Stravinska portrets. 1920.

11. attēls. Indriķa Zeberiņa un Pablo Pikaso zīmēti šarži (Pupa 1988: 27)

Vēl viens Jāzepa Vītola ikonogrāfiskais avots ir saistīts ar mākslinieka Niklāva Strunkes (1894–1966) vārdu. Mākslas zinātnieces Dzintras Andrušaites monogrāfijā *Niklāvs Strunke. Versija par Palmēnu Klāvu* īpaši akcentēts, ka Strunkes šķautņainais raksturs un parupjā valoda radījusi visai divdomīgas situācijas, tādējādi viņš nav iederējies smalkajās aprindās. Strunkem bijis raksturīgi vērot, vai viņa izteiktie vārdi iedarbojas „kā veselīgi bites dūrieni, tomēr tie nekad nekaitēja tam,

kura daba bija patiesi cēla” (Andrušaitē 2003: 130). Interesanti ir salīdzināt Niklāva Strunkes vārdus ar viņa māksliniecisko veikumu: Strunke veidojis Latvijas konservatorijas ielūguma noformējumu, savukārt 1931. gada 9. maijā laikrakstā *Jaunākās Ziņas* uz ļoti līdzīga fona publicēts zīmējums, kurā attēlots Jāzeps Vītols. Mākslinieks vērīgi lūkojas uz komponistu un augstskolas rektoru caur divu personības šķautņū – publiskās un privātās, gara un miesas, nopietnā un omulīgā pretstatu, jo zīmējumā uz klavierēm atrodas vai nu šampanieša, vai vīna glāze. Atklāti parādot šīs divas iedabas, Strunkes Vītola šaržs izdevies gan divdomīgs, gan arī cilvēcis.

13. attēls. Niklāva Strunkes zīmētais ielūgums Latvijas konservatorijai (Andrušaitē 2003: 130)

176

14. attēls. Niklāva Strunkes zīmētais profesora Jāzepa Vītola šaržs. Laikraksts *Jaunākās Ziņas* 1931. gada 9. maijā

Par intuīcijas vadītu spožu meistarū grafikas novadā ir dēvēts pianists un mūzikas kritiķis, profesors Valērijs Zosts (1901–1960) (Zemzaris 1971: 169). 1933. gadā žurnālā *Atpūta* publicētais Jāzepa Vītola zīmējums ietilpst tipiskajā Zosta šaržu kategorijā, kur pārspilēti liela galva komponējas ar samazinātu ķermeni. Te Vītols stāv stabili, un stāvs kopumā ir telpiski fundamentāls, majestātisks kā īsts klasiķis. Veiksmīgi akcentēti arī lakoniskie atribūti – lauru vainags un lavaljē mezgla kaklasaite. Savukārt krietni agrākā versijā, žurnālā *Svari* 1926. gada jūlijā Valērijs Zosts publicējis krasī citādu Vītola satīrisko zīmējumu. Tajā mūziķis attēlots kā galma nerrs smieklīgā apģērbā – tā gluži nav āksta cepure, taču tai līdzīga, savukārt pārējie klātesošie atribūti – zizlis un lira – skatītājam apliecina, ka tie ir uzspiesti nēsāšanai. Vai māksliniekam jāklūst par izklaidētāju? Vai cienījamai personai kādu apstākļu dēļ ir jāklūst nožēlojamai? Patiesāko attieksmi pret šo profesora un rektora stāvokli var lasīt pašā Jāzepa Vītola grimasē.

Viena no Valērija Zosta talanta šķautnēm ir bijusi spēja saredzēt plašāku tematiskā šarža grupu – tāda radīta arī par skaņražiem, un 1932. gadā žurnālā *Atpūta* publicēts pazīstamais latviešu komponistu saimes šaržs *Mūsu skaņražu dārzs*. Apspēlējot katra indivīda uzvārda asociācijas, Zosts šaržu kompozicionāli veidojis tā, ka centrā nav ne Alfrēds Kalniņš, ne Volfgangs Dārziņš, bet gan vecmeistars Jāzeps Vītols kā stingri ieaudzis baltais vītols – Latvijā sastopama vītola ģints suga, kam raksturīgs liels stumbra diametrs. Baltajam vītolam pēc stumbra nolaušanas, nopūšanas vai apzāgēšanas tiek dzītas jaunas atvases, bet zari ir tievi un lokani. Interesanti, ka kopīgajā šaržā skaņraži uzzīmēti it kā cieši cits citam līdzās, veidojot draudzīgu *ekspozātu dārzu*, tomēr zīmējumā iešifrēta arī katra mākslinieka lepna norobežošanās no pārējiem – katrs personāžs demonstratīvi raugās savā virzienā.

15. attēls. Valērija Zosta zīmētais latviešu komponistu šaržs – Alfrēds Kalniņš, Jānis Mediņš, Jekabs Mediņš, Jānis Kalniņš, Volfgangs Dārziņš, Jāzeps Vītols, Emilis Melngailis, Adolfs Ābele, Jānis Čirulis, Jānis Zālītis. Žurnāls *Atpūta*, 1933, 401. nr.

Savukārt cits Jāzepa Vītola šarža meistars, starptautiski pazīstamais šaržists un karikatūrists Eduards Hermanis Keišs (1909–2001) bija mācījies Romana Sutas (1896–1944) studijā un Kara aviācijas skolā zīmējis lidotājus. Viņš darbojies preses izdevumos *Sporta Pasaule*, *Atpūta*, *Pēdējā Briedī*, *Spārnotā Latvija*. 1936. gadā pēc Latvijas Ārlietu ministrijas pasūtījuma Keišs bija sagatavojis diplomātu šaržu albumu, ko pasniedzis prezidentam Kārlim Ulmanim. 1944. gadā viņš emigrēja uz Vāciju, 1949. gadā izceļoja uz Kanādu un pievērsās politiskajai karikatūrai. Vēlāk darbus publicējis trimdas latviešu laikrakstos (*Latvija Amerikā*, *Laiks*), kā arī kanādiešu un amerikāņu preses izdevumos *Canadian Life*, *New York Times*, *San Francisco Examiner* un darbojies lielākajā ASV karikatūristu apvienībā *Ben Roth Agency*.

16. attēls. Valērija Zosta zīmētais Jāzepa Vītola šaržs. Žurnāls *Atpūta*, 1933, 465. nr.

№ 14. — Unjiformas projekts Skapu akadēmijas profesoriem.

17. attēls. Valērija Zosta zīmētais Jāzepa Vītola šaržs. Žurnāls *Svari*, 1926, 2. nr.

20. gs. 30. gados Eduards Hermanis Keišs skicējis Rīgas sabiedrisko un kultūras darbiniekus Radiofona uzgaidāmajās telpās. Laikraksta *Brīvā Latvija* 1994. gada 26. septembra numurā Eduards Keišs apraksta vairākus sastaptos kultūras darbiniekus:

„Īpatnējākais bijis dzejnieks Edvards Virza, kas nekad nav sēdējis, bet atlaidies guļus uz dīvāna. Viņam bijis mazākais deguns, kādu esmu jebkad zīmējis [...] Lielākie ērgļa deguni bija Jāzepam Vītolam, Jānim Mediņam un Vilhelmam Purvītim.” (Irbe 1994)

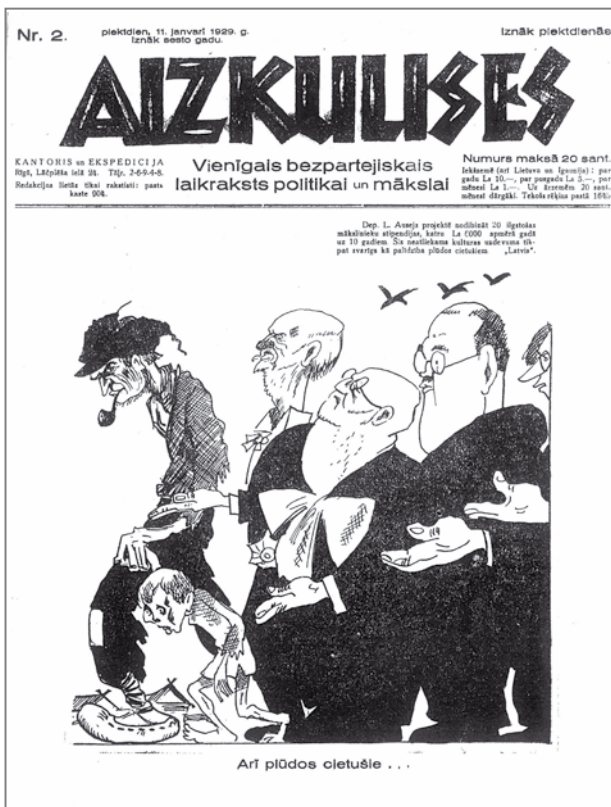
178

Eduarda Keiša zīmējums ir veltījums profesora 70 gadu jubilejā, parādot Vītola neapsikstošo darbīgumu (atribūts – priekšauts), tautiskumu (atribūts – pastalas), galveno interešu sfēru – mūziku (atribūts – notis), it kā svinēšana (atribūts – lauru vainags) pati par sevi Vītolu tobrīd nemaz nesaistītu. Zīmējumu papildina nezināma autora apsveikuma rindas 1933. gada 8. oktobra koncertam, ko rīkoja Torņakalna kultūras biedrība: „Vaj sējējs čakli sēklu zemē kaisa? Nē, Jāzeps Vītols jaukas dziesmas taisa.” Jāzeps Vītola 1933. gada daiļrades kontekstā jāpiebilst, ka komponists sacerējis tikai pāris *jauku dziesmu* (vokālajā kamermūzikā *Mūzai*, *Melodijas* un *Aijā dziesmiņa*, kormūzikā tapis *Zemes bērns* un *Rekviēms*), bet šo zīmēto veltījumu var saprast arī kā komplimentu Jāzeps Vītola *jaukajām dziesmām* 70 gadu mūža ritējumā. Jubilejas koncertā Torņakalnā tika atskaņotas komponista kora dziesmas, solo dziesmas un arī instrumentālie darbi un tas bija pirmais no Jāzeps Vītola 70 gadu jubilejas koncertiem. Šim paraugam drīz sekoja vīru koris *Dziedonis* un Reitera koris.

18. attēls. Eduarda Hermaņa Keiša zīmētais profesora Jāzeps Vītola šaržs. Publicēts laikrakstā *Latvija* 1933. gada 27. oktobrī 43. nr. Autora konkrētais zīmējums gan mazliet atšķiras no laikrakstā redzamās versijas (tur J. Vītola skats vērsts uz pretējo pusi un apģērbam nav priekšauta un kaklauta)

III Karikatūras

Atšķirībā no asprātīgajiem un smaidu raisošajiem šaržiem karikatūras cilvēkus un notikumus attēlo dzēlīgi ironiskā veidā. Šis tēlotājmākslas žanrs vēršas pret negatīvām parādībām, radot kariķētus līdziniekus un atdarinājumus, kas ir maz līdzīgi oriģinālam. Taču personu un notikumu pārspilējumi ir trāpīgi un izsmējīgi. Piemēram, 1926. gadā izcēlās skandāls ap Triju Zvaigžņu ordeņu piešķiršanu, un, tā kā ordeņa dome bija ignorējusi žurnālistus un izvēlējusies apbalvojamo vidū arī pārstāvjus ar diskutablu reputāciju, apbalvoto personu kritika, zobošanās un feļetoni presē kļuva par izplatītu parādību (īpašas parodijas lasīt – žurnālā *Svari* 1926. gada 26. novembrī, informatīvas ziņas – laikrakstos *Sociāldemokrāts* 1926. gada 20. novembrī, *Izšķiries!*.. 1926. gada 26. novembrī, *Rīgas Ziņas Apvienotas ar Latvijas Vēstnesi*

21. attēls. Žurnāls Aizkulisēs. 1929. gada 11. janvārī, 2. nr.

22. attēls. Žurnāls Aizkulisēs. 1931. gada 26. jūnijā, 26. nr.

brošūra *Ko runā dokumenti par vispārējo dziesmu svētku rīkotāju konfliktu* (1930) un Ulda Siliņa pētījuma komentāri (Siliņš 2006: 679–684; 687–707). Dziesmu svētku un reizē arī Latvijas tēls tiek pašapmierināti ekspluatēts VII Vispārējos dziesmu svētkos (1931. gads) – Vītols redzams līdzās Ministru prezidentam Kārlim Ulmanim un uzņēmējam, žurnālistam Antonam Benjamiņam, jo ilgajā skandālā ar klaustiņiešiem (Klaustiņa grupu) Vītola vadītā Skaņražu kopa ar valdības atbalstu beidzot ir izcīnījusi uzvaru repertuāra jautājumos.

Secinājumi

Jāzeps Vītols ir pirmais latviešu mūziķis, kura vizuālais kanons ir tik spēcīgs un dzīvotspējīgs līdz pat mūsdienām. Zīmīgi, ka tieši ar ikonogrāfisko avotu zināmākajām liecībām (mākslinieku darinājumiem) veicināta Vītola vizuālā stereotipa radīšana un tālāka reproducēšana vēlākajos gados. Taču jāpiebilst arī tas, ka Vītols daudzus gadu desmitus vizuāli nemainījās, arvien izskatījās it kā sastindzis (allaž atpazīstami elementi – kails pakausis, brilles, bārda, kaklauts u. tml.).

Apkopojot ikonogrāfisko avotu žanru dažādību, jāsecina, ka Vītola tēls sabiedrībā nav viennozīmīgs. Jāzepu Vītolu portretē lietišķā izpratnē, viņu šaržē ar raksturīgu detaļu pārspilējumiem un šo komponistu, rektoru un profesoru kariķē un izsmej viņa publiskās darbības dēļ. Pirmkārt, daudziem ar Vītolu saistītajiem ikonogrāfiskajiem avotiem ir vēsturiskā vērtība, taču šie avoti savā žanru dažādībā ļauj akcentēt arī vairākas šķautnes Vītola personībā. Šīs publikācijas kontekstā tie ir: apmierinātība vadītāja statusā, komforts (1906. un 1937. gads – 9. un 4. attēls), mūzikas dzīves līdera slava (lauru vainags, 1933. gads – 14. un 17. attēls), sava tēla jeb ārējā un iekšējā veidola kultivēšana (īpašais kaklauts, 1926., 1929., 1931., 1948. gads – 11., 12., 19., 20., 21., 13. un

8. attēls), patriarha statuss (1926., 1933. gads – 10. un 16. attēls), savaldīguma un gudrības nesēja loma sabiedrībā (1926. gads – 15. attēls).

Zīmīgi, ka Vītola ikonogrāfiskie avoti, īpaši šarži un karikatūras tapuši laika periodā no 1926. gada līdz 1933. gadam saistībā ar Vītola darba un dzīves *apaļajām* gadskārtām, īpašiem notikumiem, svinību kulminācijām. Jāzeps Vītols visus šos gadus ir publiska persona, labi zināms sabiedrības pārstāvis, notikumu aktīvs rosinātājs un dalībnieks. Tas daļēji izskaidro, kāpēc mūsu rīcībā ir tik plašs ikonogrāfisko avotu klāsts dažādu mākslinieku redzējumā.

Otrkārt, jāņem vērā fakts, ka 20. gadsimta 20. un 30. gadi ir humora pilno zīmējumu uzplaukuma laiks. Jāzeps Vītola personība visvairāk raksturota šaržos, savukārt karikatūrās viņš iekļuvis sabiedrības grupu atveidojumos saistībā ar kultūras un politikas jautājumiem. Mākslinieku vērojumi karikatūrās nav tik cieši vērsti uz viņa personību, bet vairāk gan uz publisko statusu – tieši augstā sabiedriskā stāvokļa dēļ Vītols ir iekļuvis valsts elites kariķēto personu sarakstā.

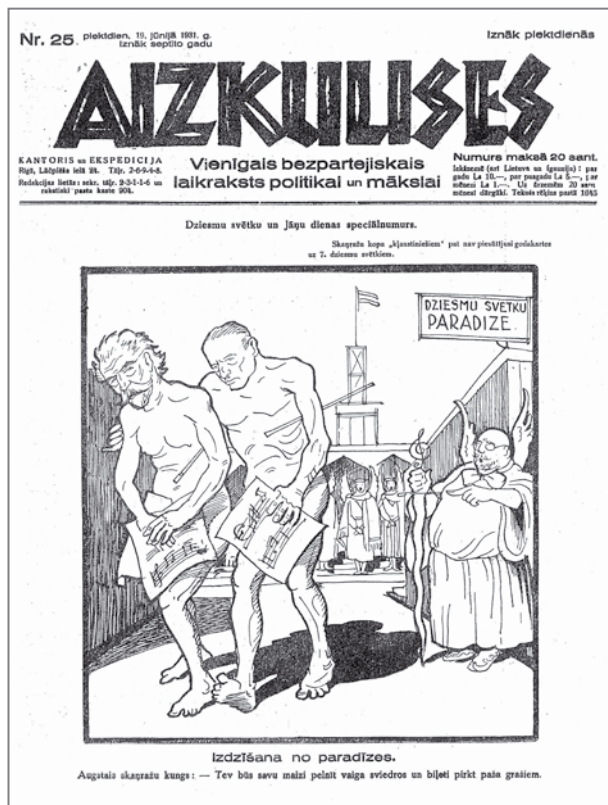
Treškārt, Vītola personības valdzinājuma iemeslu labi formulējis viņa pēdējais skolnieks trimdā Longīns Apkalns (1923–1999):

„Vairbūt šis pasaules personības izstarojums, kas savā pastāvībā paliek nezūdīgs, ir visnozīmīgākais mantojums, ko Vītols latviešiem atstājis.” (Apkalns 1992: 187)

Apstiprinoša atbilde par nezūdīga personības starojuma spēku jaušamas arī Latvijas konservatorijas bijušā audzēkņa, dziedātāja Marisa Vētras (1901–1965) atmiņās par profesoru Jāzepu Vītolu:

„Viņš nekad neizlikās un nenorija nedz savas domas, nedz darbus. Viņš nebaidījās būt arī zaļš, kad citi sirmgalvjvi svin sudrabkāzas un tiek dēvēti par vectētiņiem. Kā zaļš zēns viņš iemīlēja savu Anniju citiem pelēkos brieduma gados, un zaļa bija viņa mīlestība līdz pēdējam dzīves brīdim.” (Vētra 1955: 99)

Jāzeps Vītols ir regulāri atspoguļots viņa laikabiedru zīmējumos jau kopš 1904. gada, kad top Riharda Zariņa zīmētais *Ex libris*, un līdz viņa nāvei 1948. gadā, turpinot portretēt komponistu arī mūsdienās. Tādējādi, izmantojot ikonogrāfisko avotu analīzi, izcilā mūzikas kultūras personība iegūst plašākas vērtējuma iespējas un ir kontekstualizējama kultūras studiju aspektā.

23. attēls. Žurnāls Aizkulises 1931. gada 19. jūnijā, 25. nr.

Literatūra un citi avoti

Andrušaitis, Dzintars (2003). *Niklāvs Strunke. Versija par Palmēnu Klāvu*. Rīga: Valters un Rapa

Apkalns, Longīns (1992). *Meti un velki kādam Jāzepa Vītola piemiņas vērpumam. Jāzeps Vītols tuvinieku, audzēkņu un laikabiedru atmiņās*. Sast. O. Grāvītis. Rīga: Zinātne

Ābele, Kristiāna (2007). Latviešu pirmie mākslas saloni ap 1910. gadu un to veidotāji. *Pilsēta. Laikmets. Vide*. Rakstu krājums. Rīga: Neputns, 108.–124. lpp.

Bērziņa, Marita (2008). *Kārlis Brencēns*. Rīga: Neputns

Brancis, Māris (1996). Jānis Roberts Tillbergs. Rīga: Zinātne

Brancis, Māris (2012). *Krāsa un līnija. Laimonis Mieriņš*. Rīga: Mansards

Dārziņš, Emīls (1908). *Jozefs Vītols*. *Salktis* 5, 57.–75. lpp; *Salktis* 6, 127.–134. lpp. [ar Riharda Zariņa zīmētu J. Vītola *Ex libris*]; *Salktis* 7, 93.–125. lpp.

Erll, Astrid (2011). *Memory in culture*. Translated by Sara B. Young. [London]: *Palgrave Macmillan Memory studies*

Gailīte, Gundega (2012). Latviešu karikatūra XIX gs. beigās – XX gs. sākumā kā nacionālās identitātes veidošanās un attīstības faktors. *Letonica* 2 (23). Rīga: LU LFMI, 25.–51. lpp.

Graubiņš, Jēkabs (red.; 1944). *Jāzeps Vītols. Raksti par viņa dzīvi un darbu 80 gados*. Iekārtojis Ludolfs Liberts. Rīga: Apgāds *Latvju Grāmata*

Grāvītis, Oļģerts (sast.; 1999). *Jāzeps Vītols tuvinieku, audzēkņu un laikabiedru atmiņās*. Rīga: Zinātne

Irbe, V. *Grūti uzzimēt pašam sevi... Šaržu meistaram 85* [intervija ar Eduardu Hermani Keišu]. *Laikraksts Brīvā Latvija*, 36. (385.) nr., 1994. gada 26. septembris

Lemberga, Dace (sast.; 2009). *Mākslinieks. Portrets. Pašportrets. Artist. Portrait. Self-Portrait*. [Katalogs/ *Catalogue*] Rīga: Latvijas Nacionālās Mākslas muzejs

Pengērots, Visvaldis (1925). Latvju grāmatu zīmes. *Ilustrēts Žurnāls*. 1. nr., 18. lpp.

Poeschel, Sabine (2007). *Handbuch der Ikonographie: sakrale und profane Themen der bildenden Kunst*. 2. Auflage. Darmstadt: Primus

Pupa, Guntars (1988). Vītols un Stravinskis. Ieskats attiecību dialektikā. *Māksla* 3 (121), 25.–27. lpp.

Siliņš, Jānis (1988). *Latvijas māksla. 1915–1940*. I sējums. Stokholma: Daugava

Siliņš, Uldis (2006). *Dziesmai vieni gala nava... Jāzeps Vītols savās un laikabiedru vēstulēs 1918–1944*. Rīga: Nordic

Timmermann, Achim (2007–2016). Iconography. *The Oxford Companion to Western Art. Oxford Art Online*. Oxford University Press, www.oxfordartonline.com/subscriber/article/opr/t118/e1260
Skatīts 2016. gada 15. janvārī

Vētra, Mariss (1955). *Rīga toreiz...* [Bruklina]: Grāmatu Draugs

Vītols, Jāzeps (1988). *Manas dzīves atmiņas*. Sastādījis un komentējis O. Grāvītis. Rīga: Liesma

Zemzaris, Uldis (1971). *Zīmējumi un šarži. Valērijs Zosts*. Sast. B. Briede. Rīga: Liesma

Arhīva materiāli:

Jāzepa Vītola fotogrāfija (portrets), sānskatā, līdz vidum, pie klavierēm savā dzīvoklī (20. gs. 30. gadi), Rīga. Fotogrāfs Mārtiņš Lapiņš (1873–1954). Izmērs 8,5x13,6 cm. Rakstniecības un mūzikas muzejs, inventāra nr. 268227, topogrāfija/šifrs Jz. Vt. F1/23

Nezināma mākslinieka zīmēts Jāzepa Vītola portrets (pastkarte). JVLMA Jāzepa Vītola piemiņas istaba, šifra nr. LF–3452, LF–4132

Jura Soikana materiāli par Jāzepu Vītolu Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā, ZA FB, RK 11097, nr. 449